

RADOSŁAW GRZEŚKOWIAK Uniwersytet Gdański

**„GOTOWA MATEREJA [...] LEPSZY I POLOROWAŃSZYM DOWŚCIPOM”
NAJWAŻNIEJSZE ŹRÓDŁO „JEZDY DO MOSKWY”
JANA KOCHANOWSKIEGO**

Tytułowym tematem poematu *Jezda do Moskwy* Jana Kochanowskiego jest dywersyjny zagon lekkiej jazdy, który jesienią 1581 Krzysztof Radziwiłł „Piorun” poprowadził w głąb Wielkiego Księstwa Moskiewskiego, by utrudnić akcje zaczepne wobec wojsk koronnych prowadzonych pod Połock przez Stefana Batorego. Kochanowski zaprezentował ową eskapadę, nie tylko wykazując się dobrą znajomością poszczególnych operacji militarnych, ale też podając marszroutę polsko-litewskich oddziałów, mającą postać drobiazgowego wyliczenia kolejnych pustoszonych miejscowości i postojów nad rzekami lub jeziorami. Takie opracowanie tematu musiało być wynikiem specyfikacji literackiego zamówienia Radziwiłła, które Kochanowski zreferował w ramach autotematycznej refleksji otwierającej opis zagonu:

A ja, na świeże patrząc twego wojska znaki,
Pióro puszcze za tobą, a w którąś szedł stronę,
Rzeki, jeziora, dwory, miasta przypomione. [w. 196–198]¹

Skoro czarnoleski poeta nie był uczestnikiem tej wyprawy, rodzi się pytanie, skąd znał owe detale i kim był jego informator. Już Adolf Pawiński, opracowując edycję poematu w ramach Wydania Pomnikowego z 1884 r., stwierdzał:

bardzo szczegółowy opis jazdy na Moskwę nie powstał ani z luźnych opowieści, ani z ulotnego jakiego pisemka. Urósł on raczej na podstawie opisu sporządzonego przez kogoś, co sam przyjmował udział w tej dalekiej wyprawie wojennej [...]².

Ową myśl tak po latach rozwinął Stanisław Łempicki:

Z dawna [...] powiedziano sobie, że Kochanowski, tworząc swój wojenny poemat, miał przed oczyma jakiś bardzo dokładny „radziwiłłowski diariusz”, jakiś dziennik pochodu, spisywany niemal z dnia na dzień przez któregoś uczestnika partyzantki „Pioruna”. Posługiwanie się takim źródłem, dostarczonym przez Radziwiłłów, było czymś nie tylko naturalnym, lecz i koniecznym³.

¹ Wszystkie cytaty z poematu za pierwodrukiem: J. Kochanowski, *Jezda do Moskwy [...]*. Kraków 1583. Korzystałem z egzemplarza PAN Bibl. Gdańskiej (sygn. Dm 3432.8°).

² A. Pawiński, komentarz w: J. Kochanowski, *Jezda do Moskwy*. W: *Dzieła wszystkie*. Wyd. Pomnikowe. T. 2. Warszawa 1884, s. 308.

³ S. Łempicki, *Dwie „Jezdy do Moskwy”*. (Kochanowski i jego zapomniany poprzednik). Wyd., wstęp H. Barycz. „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 1981, nr 1/2, s. 86.

Podobne stwierdzenia pojawiają się w większości opracowań poświęconych *Jeździe do Moskwy*⁴. Jakub Niedźwiedź 7 lat temu zaproponował zmianę kierunku poszukiwań źródła, z którego korzystał Kochanowski:

Badacze przypuszczali, że mógł to być dziennik z wyprawy, jednak w świetle badań Karola Łopateckiego poświęconych planowaniu działań wojennych przez Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” o wiele bardziej prawdopodobne jest, że Kochanowski i [Franciszek] Gradowski dysponowali mapą lub mapami mającymi postać *itinerarium scriptum* (itinerariusza pisanego), *itinerarium pictum* (itinerariusza obrazowego) lub szkicowej mapy terytorium⁵.

Przy czym w przywoływanym przez Niedźwiedzia artykule Łopatecki zwraca uwagę, że po tego typu pomoce kartograficzne sięgano wyłącznie w ramach planowania wypraw wojennych mających konkretną destynację⁶, ale nie w przypadku łupieżczej eskapady z 1581 r., z definicji podporządkowanej z gruntu odmiennym celom:

inny charakter miały wyprawy zagończyków w głąb terytorium nieprzyjacielskiego, które to działania nie mogły być ściśle zaplanowane – czego najlepszym przykładem jest sławna wyprawa Krzysztofa Radziwiłła w 1581 r. w głąb państwa moskiewskiego⁷.

A więc akurat w przypadku zagonu opisanego w *Jeździe* hipoteza zakładająca źródło kartograficzne nie wchodzi w rachubę. Uprzedzając dalsze rozważania, stwierdzić należy, że dokument, któremu Kochanowski zawdzięczał znajomość faktografii opisaną w poemacie, miał charakter *stricte* literacki – była to nie tylko długo poszukiwana, ale też od dawna znana relacja spisana przez uczestnika owego zagonu.

Trzeba nadmienić, że za życia Krzysztofa Radziwiłła powstawały wykazy spektakularnych wiktorii, służące utrwalaniu jego wizerunku jako zwycięskiego wodza. Ich istnienia już w XVI w. dowodzą pochodne owych spisów opracowane po 1601 r., jak polskojęzyczne *Postępki sławy wiecznej godne wojenne [...] Krzysztofa Radziwiłła [...]*⁸ czy łacińskojęzyczne *Res Moscoviticae* (Sprawy moskiewskie)⁹. W obu wy-

⁴ Zob. np. A. Brückner, wstęp w: J. Kochanowski, *Pisma zbiorowe*. T. 1. Warszawa 1924, s. 62. – J. Skuczyński, „*Jeździe do Moskwy*”. Panegiryczne, epicko-heroiczne i parenetyczne przekształcenia „rymowanej kroniki”. „Ruch Literacki” 1980, z. 2, s. 107. – M. Prejs, *Mistrza z Czarnolasu późne spotkania z epiką*. W: *Staropolskie kręgi inspiracji. Studia o literaturze*. Warszawa 2004, s. 60–63.

⁵ J. Niedźwiedź, *Poeta i mapa. Jan Kochanowski a kartografia XVI wieku*. Kraków 2019, s. 152–153.

⁶ Np. z początku 1579 r. zachowało się itinerarium z trzema alternatywnymi marszrutami dowodzonych przez „Pioruna” oddziałów z Kiejsi do Dorpatu. Zob. K. Łopatecki, *Wyprawa zbrojna Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” w Inflantach zimą 1579 roku*. „Zapiski Historyczne” 2018, z. 1.

⁷ K. Łopatecki, „*Itineraria*” jako źródła poznania myśli strategicznej i operacyjnej w okresie panowania Stefana Batorego. „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2018, nr 2, s. 46.

⁸ *Postępki sławy wiecznej godne wojenne Jaśnie Wielmożnego Księcia i Pana, pana Krzysztofa Radziwiłła, na Birzach i z Dubinek książęcia, wojewody wileńskiego, polnego przedtym, a teraz najwyższego hetmana Wielkiego/ Książęstwa/ Litewskiego/*. Rosyjska Bibl. Narodowa w Petersburgu, fond 971, op. 2, kolekcja autografów 321/1, rkps 143, k. 48r–49r. Tekst dokumentu zawdzięczam uprzejmości prof. dr. hab. Marka Ferency, któremu serdecznie dziękuję za udostępnienie kopii.

⁹ *Res Moscoviticae*. PAN Bibl. Kórnicka, rkps 1538, nr 1. Korzystam z przekładu M. Szymańskiego.

kazach odmiennie rozłożono akcenty, ale rejestr militarnych osiągnięć „Pioruna” jest wspólny. Rozpoczyna go informacja o poprzedzającej kampanię połocką wyprawie inflanckiej z początku 1579 r., podczas której wojska Radziwiłła zdobyły twierdzę Kierepeć (est. Kirumpää) i spustoszyły okolice Dorpatu (est. Tartu, por. *Jezda*, w. 89–106). Następnie oba spisy wspominają, że Stefan Batory jako awangardę wysłał pod Połock oddziały „Pioruna” wraz z węgierską piechotą Kacpra Bekiesza (por. *Jezda*, w. 141–146) i że oddziały Radziwiłła stoczyły bitwę z żołnierzami moskiewskimi pod pobliską twierdzą Sokół (por. *Jezda*, w. 147–152). W *Postępkach wojennych* mamy wzmiankę, że za zasługi w kampanii połockiej król nadał „Piorunowi” przywilej na kasztelanię trocką, a po ustąpieniu jego ojca z podkanclerstwa litewskiego scedował ów urząd na syna (por. *Jezda*, w. 169–176). Oba wykazy marsowych przewag kasztelana trockiego przypominają, że podczas kampanii wielkołuцьkiej z 1580 r. jego wojska jako pierwsze dotarły pod twierdzę Uświat i Wielkie Łuki (zob. *Jezda*, w. 183–188), wreszcie oba – *Postęпки wojenne* zdawkowo, a *Res Moscoviticae*, nie szczędząc szczegółów – rejestrują dywersyjny zagon z 1581 r. (por. *Jezda*, w. 195–400). Zbieżności między poematem Kochanowskiego a owymi spisami dotyczą niekiedy nawet takich niuansów, jak wzmianka o tym, że niedaleko Rożna nad Dźwiną, gdzie oddziały „Pioruna” stacjonowały 4 IX 1581, znajdują się źródła dwóch wielkich rzek, z których jedna należy do zlewiska Morza Kaspijskiego, a druga – Bałtyku:

Od tego miejsca we trzech milach tylko zdroje,
Z których dwie wielkie rzece biorą tryby swoje,
Dźwina i można Wołha, owa ku Gdańskiemu,
A ta zasię ku Morzu płynąc Chwaleńskiemu.
(*Jezda*, w. 315–318)¹⁰

¹⁰ Na ustęp ów zwrócił uwagę N i e d Ź w i e d Ź (*op. cit.*, s. 150–151), dla którego stanowił on dowód, że Kochanowski, tworząc tekst *Jezdy*, „posługiwał się obrazowaniem kartograficznym lub wręcz korzystał z mapy”: „Była to nie tylko »erudycyjna wstawka« [...], ale przede wszystkim porcja nowej wiedzy geograficznej”. Ustęp ów nie tylko powtarza się we wszystkich trzech poematach o zagonie Radziwiłła – oprócz *Jezdy* także w utworach F. Gradowskiego (*Hodoeporicon Moschicum / Wyprawa moskiewska*. Wyd. B. Czarski. Przeł. B. Czarski, A. Masłowska-Nowak. Warszawa 2011, w. 667–668 [wszystkie cytaty podaję za tą edycją]) i A. Rymczy (*Deketeros akroama, to jest Dziesięćroczna powieść wojennych spraw Oświeconego Książęcia i Pana, pana Krzysztofa Radziwiłła, książęcia na Bierzach i z Dubinek, pana trockiego, podkanclerzego Wielkiego Księstwa Litewskiego i hetmana polnego [...], która się poczyna od roku po narodzeniu Pana Chrystusowym 1572 aż do roku, który pisano, 1582*. Wilno 1585, s. 54: XVII 11–20; utwór cytuję za unikatem PAN Bibl. Gdańskiej [sygn. Nl. 11.8° adl. 8]; cyfry łacińskie oznaczają numery części, arabskie – wersów w danej części; dostępna jest również edycja: W. R. Rzepka, A. Sajkowski, *Andrzeja Rymczy „Dziesięćroczna powieść wojennych spraw...”* (1585). W zb.: *Miscellanea staropolskie*. T. 4. Red. nauk. R. Pollak. Wrocław 1972), skąd zaczerpnął go Kochanowski – ale też stanowi element dawnej wiedzy geograficznej, którą popularyzowały *Roczniki J. Długosza*, gdzie znalazła się informacja, że z jednego jeziora lub bagna w kierunku trzech różnych mórz wypływają trzy wielkie rzeki: Dźwina uchodząca do Bałtyku, Wołga do Morza Kaspijskiego i Dniepr do Morza Czarnego (I. Długossius, *Annales, seu Cronicae incliti Regni Poloniae*. Lib. 1–2. Editionem curavit et introductionem scripsit I. Dąbrowski. Textum recensuit atque preafatione instruxit V. Semkowicz-Zaremba. Comentarios confecerunt C. Pieradzka, B. Modelska-Strzelecka. Varsaviae 1964, s. 99; J. Długosz, *Roczniki, czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*. Ks. 1–2. Red., wstęp J. Dąbrowski. Tekst łac. ustaliła, przedm. zaopatrzyła W. Semkowicz-Zarembina. Koment. do tekstu pol. oprac.

– o czym wspomina również twórca *Res Moscoviticae*:

Od tego miasta odległe jest o półtorej mili pewne jezioro otoczone wielkimi błotami, od którego zaczynają swój bieg dwie bardzo sławne rzeki: Wołga [...] i Dźwina [...]. Pierwsza z nich [...] wpada do Morza Kaspijskiego, czyli Hirkańskiego, druga zaś padaża na zachód, [...] po czym wpada do Zatoki Ryskiej¹¹.

Sukcesy militarne Krzysztofa Radziwiłła promowane były nie tylko za pośrednictwem prostych wykazów, opiewano je również w dziełach literackich. Łempicki zwrócił uwagę na łaciński epinikion Gradowskiego *Hodoeporicon Moschicum* [...] *Christophori Radiwilonis* [...] (Wyprawa moskiewska [...] Krzysztofa Radziwiłła [...]) wydany w Wilnie w 1582 r.¹², który uznał za główne – obok bliżej nieokreślonego „radziwiłłowskiego diariusza” – źródło faktograficznej tkanki *Jezdy do Moskwy*¹³. Jednak dokonane przez Łempickiego zestawienie obu tekstów w rzeczywistości ujawniło dużo więcej różnic niż podobieństw. Stąd Juliusz Nowak-Dłużewski słusznie zauważył, że wobec przemilczeń i przeinaczeń, jakie Gradowski wprowadził do wojennego itinerarium „Pioruna”, a których próżno szukać w *Jeździe*, hipotezy tej nie da się utrzymać¹⁴.

Łempicki nie wiedział, że w 1585 r. opublikowany został jeszcze jeden utwór poetycki opiewający dywersyjny zagon w głąb Wielkiego Księstwa Moskiewskiego. W wileńskiej oficynie ukazało się wówczas dzieło Andrzeja Rymszy *Deketeros akroama, to jest Dziesięćroczna powieść wojennych spraw* [...] *Krysztofa Radziwiłła*¹⁵, zalecające się nie tyle swą objętością (poemat Kochanowskiego liczy wer-

K. Pieradzka, B. Modelska-Strzelecka. Przeł. S. Gawęda [i in.]. Tekst pol. przejrzał M. Plezia. Warszawa 1961, s. 154–155).

¹¹ *Res Moscoviticae*, k. 7v–8r. Zob. ibidem: „A quo oppido distat lacus quidam multis paludibus circumsaeptus sesquimiliari, ex quo duo nobilissima flumina: Wołga [...] et Duna [...] originem suum accipiunt. Atque ille quidem [...] pererrans mari Caspio sive Hyrcano illabitur; hic vero in Occidentem conversus [...] perluens sinui Livonico duobus miliaribus infra Rigam miscetur”.

¹² Znane są dwa wileńskie wydania dzieła *Hodoeporicon Moschicum illustrissimi principis ac domini, domini Christophori Radiwilonis* [...] opublikowane z datą 1582: jedno w oficynie Daniela z Łęczycy, drugie – Jana Karcana (zob. B. Czarski, *Komentarz edytorski*. W: Gradowski, *op. cit.*, s. 83–84). Ponieważ D. Chojnowski, preceptor syna i synowca K. Radziwiłła, donosił mu 10 VII 1596 w liście ze Strasburga: „Księgi te, które W[asza] Ks[iażęca] M[i]łość do mnie posłać raczył *de gestis* W[aszej] Ks[iażęcej] M[i]łości, rozdałem między zacne ludzie i jeszcze dam więcej egzemplarzów wydrukować” (cyt. za: M. Chachaj, *Zagraniczna edukacja Radziwiłłów od początku XVI do połowy XVII wieku*. Lublin 1995, s. 36), R. Krzywy (wstęp w: J. Głuchowski, *Wtargnięcie w moskiewski kraj Mikołaja Radziwiłła w roku 1568*. Oprac. R. Krzywy. Warszawa 2017, s. 18–20) wysunął kuszącą hipotezę, iż edycja Karcana mogła być owym antydatowanym dodrukiem.

¹³ Stwierdzenie takie pojawiło się w referacie, który badacz przedstawił w 1947 r. na posiedzeniu Wydziału Filologicznego PAU. Zob. streszczenie S. Łempickiego (*Dwie „Jezdy do Moskwy”*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU” 1947, nr 3, s. 71–72) oraz pełny tekst jego wystąpienia (*Dwie „Jezdy do Moskwy”*. *⟨Kochanowski i jego zapomniany poprzednik⟩*, s. 83–106).

¹⁴ Zob. J. Nowak-Dłużewski, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Pierwsi królowie elekcyjni*. Warszawa 1969, s. 139: „Kiedy się czyta uważnie *Jeżdę* po dokładnym zapoznaniu się z *Hodoeporicon* Gradowskiego, uderza nas – wbrew temu, co twierdzi Łempicki – jak bardzo Kochanowski góruje nad Gradowskim obfitością szczegółów informacyjnych. [...] Gradowski wykazuje się u siebie mniejszym zasobem szczegółów wyprawy i miejscowości cytowanych w stosunku do Kochanowskiego”.

¹⁵ Rymsza, *op. cit.*

sów 410; Gradowskiego – 790; Rymszy zaś – 2189), ile tym, że jego autor opisał bitwy i potyczki, których był uczestnikiem jako żołnierz od 1572 r. pozostający na służbie w rocie pod rozkazami Radziwiłła.

Alojzy Sajkowski, omawiając specyfikę poematu Rymszy, zwrócił uwagę na marginalia druku, w przypadku wyprawy z 1581 r. układające się w precyzyjny dziennik działań wojennych rozpisany na daty, miejsca i odległości przebyte każdego dnia. Ich rekapitulację we wstępie edycji badacz opatrzył śródtytułem *Diariusz „Jezdy do Moskwy”*¹⁶, sugerując, że od dawna poszukiwanym źródłem, na jakim opierał się Kochanowski, pisząc swój poemat, mogły być notatki Rymszy z wyprawy wojennej. Wprost opinię taką wyraził Sajkowski parę lat wcześniej:

Istnienie „jakiegoś diariusza”, z którego (obok *Hodoeporicon*) korzystał Jan Kochanowski, bierze pod uwagę Łempicki. [...] Diariusz ów mógł prowadzić uczestnik jej [tj. wyprawy Krzysztofa Radziwiłła], Andrzej Rymsha. Ślad jego zachował się na marginaliach poematu¹⁷.

Kiedy kwestia informatora Kochanowskiego wydawała się klarować, na powrót zaciemnił ją Nowak-Dłużewski. Porównując poematy opiewające dywersyjną wyprawę z 1581 r., najpierw uznał, że zbieżności tkanki faktograficznej poematów Gradowskiego i Kochanowskiego są pochodną okoliczności, iż obaj korzystali z tego samego diariusza, i że manuskrypt ów „Kochanowski [...] zużytkowuje [...] sumieniem niż Gradowski, który materiał ten skraca i redukuje”¹⁸. Następnie uczony zauważył, że również Rymsha musiał się posługiwać takim samym źródłem, a odnotowując niekiedy daleko idące podobieństwa ustępów *Jezdy* i *Dziesięćrocnej powieści*, skonstatował:

Zależność Rymszy od Kochanowskiego widoczna, chyba że diariusz narzucał obu pisarzom nie tylko taki sam materiał, ale i jednakową jego uczuciową stylizację, bo i to możliwe¹⁹.

Wskazanie źródła, z którego Kochanowski czerpał wiedzę na temat szczegółów dokonań militarnych Radziwiłła, warto poprzedzić uporządkowaniem kwestii zależności trzech wymienionych poematów. Jako pierwszy, w 1582 r., opublikowano łaciński *Hodoeporicon* Gradowskiego, obliczony na rozsławienie czynów „Pioruna” na arenie międzynarodowej. Druk ten znany był twórcy *Dziesięćrocnej powieści*, w dedykacji swego dzieła zachwała on bowiem jego „nadobny wiersz łaciński prawie *heroico*” i zwraca uwagę:

pisania jego książek Rzesza Niemiecka i inne państwa chrześcijańskie, i akademije już się napelni-

¹⁶ Zob. A. Sajkowski, uwaga w: Rzepka, Sajkowski, *op. cit.*, s. 127–128. Bez tego tytułu ustęp został przedrukowany w studium A. Sajkowskiego *Rok 1581* (w: *W stronę Wiednia. Dole i niedole wojenne w świetle listów i pamiętników*. Poznań 1984, s. 18–19), co zmieniło wymowę fragmentu.

¹⁷ A. Sajkowski, *Radivilius*. W: *Od Sierotki do Rybejki. W kręgu radziwiłłowskiego mecenatu*. Poznań 1965, s. 20–21. Zob. też S. Kawalou, *W cieniu polskiego mistrza. Twórczość Andrzeja Rymszy*. W zb.: *Ukraińskie transgresje XX–XXI wieku. Uwolnić przyszłość od przeszłości? Uwolnić przeszłość od przyszłości? Kultura, historia, polityka*. Red. nauk., wstęp A. Matusiak. Wrocław–Lwów 2012, s. 49.

¹⁸ Nowak-Dłużewski, *op. cit.*, s. 141.

¹⁹ *Ibidem*, s. 143.

ly, skąd zacna a wielka sława W[aszej] K[siażęcej] M[iłości] po wszech stronach świata pięknie się rozniosła²⁰.

Rymszy z kolei przyświecało pragnienie stworzenia polskiego dzieła dla mniej uczonych Polaków, „którzy się lepiej szablą sylogizmować [...], niżli łaciną dysputować nauczyli”²¹. Przy czym pracując nad swoim poematem, nie znał on *Jezdy do Moskwy*²². Litewski wierszopis, który dla czarnoleskiej Muzy żywił tak wielki podziw, że kazał Radziwiłłowi i jego żołnierzom o świecie intonować psalm w przekładzie Kochanowskiego (por. *Deketeros* XIX, w. 6–10; *Psalm* 96, w. 1–2, 7–8, 13–16²³), z pewnością nie omieszczałby wspomnieć o dziele polskiego arcypoety. Jak to możliwe, by autor utworu publikowanego w 1585 r. nie słyszał o wydanej dwa lata przedtem *Jeździe*, dotyczącej wszak tej samej tematyki? Kwestię wyjaśnia czas powstania *Dziesięćrocznej powieści*. Na jej karcie tytułowej Rymsza umieścił informację, że została ona „⟨jeg⟩o własnym nakładem wydrukowana”²⁴. Zabiegi o środki na publikację musiały zająć trochę czasu, gdyż samo pisanie zakończyło się w 1583 r., w Niedzielę Wielkanocną. Na końcu tekstu poetyckiego litewski autor odnotował datę według kalendarza juliańskiego (po XXV, w. 61): „W Dziewieniszkach roku 1583. marca dnia ostatniego według łamanego świata”²⁵, przedmowę zaś sygnował w tym samym dniu, ale oznaczonym już wedle zreformowanego kalendarza gregoriańskiego (różnica między nimi wynosiła wtedy 10 dni): „Dan w Dziewieniszkach z dworu W[aszej] K[siażęcej] M[iłości] roku od narodzenia Pana Chrystusowego 1583., kwietnia 10., dnia wielkonocnego”²⁶.

Czarnoleski poeta, pisząc *Jezdę*, zapewne znał łaciński utwór Gradowskiego²⁷,

²⁰ Rymsza, *op. cit.*, k. B₃r–v.

²¹ *Ibidem*, k. B₃v.

²² Wbrew temu, co można przeczytać w edycji Rzepki i Sajkowskiego (*op. cit.*, s. 123) – iż Rymsza w dedykacji swego poematu „zdaje się, że »przymawiał« (choć nazwiska nie wymienia) Janowi Kochanowskiemu za jego *Jezdę do Moskwy* jako temu, który nie będąc przytomnym na placu boju, pokusił się o relację z wyprawy”. Zob. też Kawalou, *op. cit.*, s. 48.

²³ J. Kochanowski, *Psalterz Dawidów*. Kraków 1583, s. 144.

²⁴ Rymsza, *op. cit.*, k. A₁r (w nawiasie kątowym restytucja początku słowa, którego brak w unikacie ze względu na uszkodzenie karty).

²⁵ *Ibidem*, k. N₄v.

²⁶ *Ibidem*, k. B₄v.

²⁷ Sugeruje to ledwie kilka ustępów. Przykładowo, rozpoczynające *Jezdę* porównanie homeryckie (w. 1–14), wzorowane na pomyśle *Wtargnienia w moskiewski kraj* Głuchowskiego (w. 85–104), korzysta z uzupełnień, które pojawiły się w stemmacie otwierającym druk Gradowskiego (zob. R. Krzywy, „*Jeźda do Moskwy*” – *epinikion paideutyczno-historyczny*. W: *Sztuka wyborów i dar inwencji. Studium o strukturze gatunkowej poematów Jana Kochanowskiego*. Warszawa 2008, s. 156–157, przypis 10); wyliczenie:

Mars wszystkie furyje na Moskwę wyrzucił.
Już, bo z Łuków nie strzela [...]
[.]
Z Wielizą i z Uświatą, z Newlą wyrzucony,
Jezierzyszczu, Zawłociu nie mógł dać obrony
(*Jezda*, w. 178–182)

– przypomina enumerację Gradowskiego:

Sussa tibi, Soccolla tibi, Polocia dives,
Uswatum Velisumque tibi, Lucumque celebre

ale jego podstawowym źródłem była relacja Rymszy, i to bynajmniej nie prywatny dziennik Litwina, ale pełny tekst *Dziesięćrocznej powieści wojennych spraw*. Aby to wykazać, zacznę od wyliczenia toponimów i hydronimów wytyczających w *Jezdzie* trasę zagonu Krzysztofa Radziwiłła. Nowak-Dłużewski, porównując teksty *Deke-teros* i *Jezdy*, zauważył:

Stwierdzamy [...] zastanawiającą identyczność miejscowości dobieranych przez obu pisarzy, a wyznaczających szlak wyprawy Radziwiłła. Ledwie parę znajdziemy tu niezgodności (jest kilka miejscowości u Kochanowskiego, których brak u Rymszy i odwrotnie)²⁸.

Sąd ów okazuje się nieścisły. Owszem, Rymsza wylicza więcej nazw geograficznych niż Kochanowski, ale wszystkie topo- i hydronimy, które autor *Jezdy* podał w opisie dywersyjnego rajdu z 1581 r., mają swój odpowiednik w *Deketeros*. Oto zestawienie nazw geograficznych w obu poematach w układzie chronologicznym²⁹:

Data	<i>Deketeros akroama</i>		<i>Jezda do Moskwy</i>	
	Wersy	Nazwa	Wersy	Nazwa
5 VIII	X 32 i marg.	Witebsk	201	Witebsk
7–8 VIII	X 38 i marg.	rzeka Dźwina	207–208	rzeka Dziwna*
10–11 VIII	XI 3 i marg.	Wieliz	203	Wieliz
16 VIII	XI 25 i marg.	jezioro Łukoje	209	jezioro Łukoje
17 VIII	XI 28 i marg.	Żarki nad jeziorem Turosno (Turosna)	213	jezioro Turosno
18 VIII	XI 31 i marg.	Niedźwieżoje Bołoto (Błoto)	215	Niedźwiedzie Błoto
19 VIII	XI 60 i marg.	Drogoczowo	217	Drogaczowo*
20 VIII	XII 5 i marg.	cerkiew Pokrowy nad rzeką Miozą (Miożą)	219–221	cerkiew Św. Pokrowy nad rzeką Miozą
22 VIII	XII 69 i marg.	Zalesie nad rzeką Uznorą	256	rzeka Uznora
23 VIII	XII 77 i marg.	Pole Soroczyńskie	257	Pole Soroczyńskie
24 VIII	XIV 2 i marg.	powiat rżowski	261	powiat rżowski

*Eruptum est, Nevela etiam Zavolociaque ingens,
Fortunae ergo vides mutatum in devia cursum*

(*Hodoeporicon*, w. 13–16),

a wers: „Porchowa nie zamilczę, gdzieś też nie próżnował” (*Jezda*, w. 377), wygląda na echo frazy: „*Porchovia clades / Non memoranda mihi est*” (*Hodoeporicon*, w. 734–735 [zob. B. Czarski, *Wprowadzenie do lektury*. W: Gradowski, op. cit., s. 22]).

²⁸ Nowak-Dłużewski, op. cit., s. 143.

²⁹ Zob. W. Decyk-Zięba: *Z zagadnień tekstologicznych. Onomastyka „Jezdy do Moskwy” Jana Kochanowskiego*. „Prace Filologiczne” t. 38 (1993); *Słownik wschodniosłowiańskich nazw geograficznych poświadczonych w źródłach polskich od końca XV w. do początku XVII w.* W: *Nazewnictwo wschodniosłowiańskie w języku polskim XVI i początku XVII wieku*. Warszawa 2004, s. 108–153 (Aneks I). W tabeli asterykiem opatrzone nazwy zniekształcone w pierwodruku *Jezdy*, które w takim brzmieniu nie mają poza tym poświadczenia. Skrót „marg.” oznacza notę marginalną.

25 VIII	XIII 47–48	Stary Tud nad rzeką Łuczosną	260	Tud Stary nad rzeką Łucosną
	XIV 35–38 i marg.	Borysów między rzeką Tud a jej dopływem Łuczosną	265–267	Borysów między rzeką Tud a jej dopływem Łucosną
26 VIII	XIV 45 i marg.	Urdoma	272	Urdoma
	XIV 47 i 49	Rzów	272	Rzów
	XIV 53	rzeka Tud	274	rzeka Tud
	XIV 63–66 i marg.	monastyr Preczyścieński nad rzeką Wołhą (Wołżą)	275–276	monastyr Preczystoj nad rzeką Wołhą
	XV 5 i marg.	okolice Staricy (Starzicy)	278	okolice Staricy
	XV 3 i marg.	Jelców	287	Jelców
	XV 8 i marg., 45–46	Rżowa Włodzyimirowa (Wołodymierowa)	289–290	Rżowa Włodymierowa
28 VIII	XV 87 i marg.	miasto Preczystej Okowy	293	Preczysta Okowca*
29 VIII	XVI 5 i marg.	Sielizorów (Sielizarowo) nad rzeką Wołhą	294–295	Sielizarów nad rzeką Wołhą
30 VIII	XVI 39–40 i marg.	Preczysta na Górze Pawłowej (Wysokiej)	303–304	cerkiew Św. Preczystej na Górze Pawłowej
1–2 IX	XVI 55	Żukopski Jam nad rzeką Żukopą	309	rzeka Żukopa
3 IX	XVI 64 i marg.	rżowski rubież (granica powiatu rżowskiego)	311	rżowski rubież
4 IX	XVII 1–5 i marg.	Mikuła w Roźnie nad rzeką Dźwiną	313–314	cer. Mikulina w Rożnowie nad rzeką Dźwiną
8–10 IX	XVII 25 i marg.	Dubino	322	Dubno*
	XVII 39–40 i marg.	cerkiew zbudowana przez Witolda (Kiejstutowicza) nad rzeką Dźwiną	330–331	cerkiew zbudowana przez Witolda (Kiejstutowicza) nad rzeką Dźwiną
	XVII 49 i marg.	studnia Witołtowe Klucze	332–333	źródło Witołtowy Klucz
11 IX	XVII 58 i marg.	Libucie	339	Libracie*
12 IX	XVII 59–60 i marg.	Zaborze nad jeziorem Szczybuto	338	Zaborze nad jeziorem Szczybuto
13–15 IX	XVII 70 i marg.	Toropiec	340	Toropiec
17 IX	XVII 118 i marg.	Kniazie (Kniaże) Sioło nad rzeką Siejeżą	342	rzeka Siejeża
18 IX	XVII 120 i marg.	Stare Sioło nad rzeką Kunaszówką (Kunasówką)	343	rzeka Kunaszówka

19 IX	XVIII 17–20 i marg.	cerkiew Św. Preczystej u zbiegu rzek Kunieji i Siejeży	343–345	cerkiew Św. Preczystej u zbiegu rzek Kumeji* i Siejeży
20–21 IX	XVIII 33, 37–38 i marg.	Chełm między rzekami Kunieją a Łowocią (Łowodzia)	345–348	Chełm między rzekami Kumeją* a Łowocią
22–23 IX	XVIII 51 i marg.	rzeka Łowodź	349	rzeka Łowoc
24–27 IX	XIX 11 i marg.	Kołomna (Kołomno)	350	Kołomna
28 IX	XIX 22 i marg.	Stara Rusa (Rusa)	353–354	Stara Russa
29 IX	XIX 69–70 i marg.	Św. Piatnica w Szotowie	358–359	cerkiew Św. Piatnice w Sotowie
30 IX	XIX 71 i marg.	Czerniszowo	360	Czerniszowo
	XIX 72 i marg.	Św. Mikuła w Ramiszowie	361–362	cerkiew Św. Mikuły w Ramiszowie
1 X	XIX 73 i marg.	Stara Rusa (Rusa)	363	Russa
2 X	XIX 136 i marg.	Orzechowo	365	Orzechowo
3 X	XIX 156 i marg.	Uskija nad rzeką Psazą	366	Uskija nad rzeką Dziza*
4 X	XX 5 i marg.	Dulejów	366	Duków*
5 X	XX 35–38 i marg.	wieś Ilemiena nad rzeką Ilemioną	369–370	wieś Ilemiena nad rzeką Ilemiona*
6–7 X	XXI 2–3 i marg.	cerkiew Św. Archaniola Michaiła w Michajłowie	373–374	cerkiew Św. Archaniola Michaiła w Michajłowie
8 X	XXI 7–8 i marg.	Zaklinie	375	Zaklinie
9 X	XXI 9–11 i marg.	monastyr Św. Preczystej w Karaszewicach	375–376	monastyr Proczystej w Karaszewicach
10–19 X	XXI 18–22 i marg.	zamek Porchów	377	zamek Porchów
19 X	XXII 3 i marg.	Krzeszów (Krzeszewo)	381	Krzeszów
20 X	XXII 5–6 i marg.	cerkiew i monastyr Św. Mikuły	382	Św. Mikuła
21 X	XXII 7 i marg.	rzeka Czerecha	383	rzeka Czerecha
22 X	XXII 9–10 i marg.	miłą od Pskowa	382–383	miłą od Pskowa
23 X	XXII 19–22 i marg.	obóz królewski pod Pskowem	387–392	obóz królewski pod Pskowem

Poza nielicznymi wyjątkami (sugerującymi, że rękopis dzieła Rymszy nie był jedynym źródłem Kochanowskiego) także militarna faktografia *Jezdy* stanowi pochodną tekstu *Deketeros* i dotyczy to nie tylko danych wskazywanych w marginalnych tytułikach, ale również informacji zawartych w tekście poetyckim.

Przykładowo, Rymsha w ten sposób opowiadał o jeńcach przyprowadzonych 26 VIII 1581 ze spalonego Rżewa przez oddział Tatarów Nogajskich do Radziwiłła:

Tatarowie Nahajscy sztukę ich urwali,
Niemąło ich pobiwszy, inszych skrepowali.
Wnet do pana hetmana więźnie co czelniejsze
Dali, syny bojarskie, posiekli podlejsze [XIV 59–62]

– a tak zreferował za nim ów ustęp Kochanowski:

Ale ani Nohajscy darmo Tatarowie
K tobie przyszli, bo z wojska, co było we Rżowie,
Synów poczet bojarskich przed tobą stawili. [w. 269–271]

Tego samego dnia żołnierze przeprawili się przez Wołgę i uderzając w dwóch różnych kierunkach, zaczęli pustoszyć okolice Staricy. Rymsha opisał te działania następująco:

Pan hetman kazał Jelców miasto ogniem zburzyć
I dwory Moskiewskiego rozkazał po(d)kurzyć,
Które były z tym miastem jedno we czterech mil
Od Starzyce, gdzie sam kniaź wielki moskiewski był.
[.]
Drugie zagony tylko były w jednej mili
Rżowy Włodzyńmirowej i tam opalili [XV 3–6, 45–46]

– co Kochanowski streścił w dwóch dystychach:

Wtenczas Jelców budowny do czysta spalono,
Dworów i wsi kilkaset w popiół obrócono
Od Starice w kilku mil, po Włodzyńmirowę
Drugie zagony zasię zabiegały Rżowę. [w. 287–290]

Podobne ustępy *Jezdy do Moskwy*, wyraźnie zależne od informacji i sposobu ich przekazania w poemacie Rymszy, liczyć można dziesiątkami³⁰. Ciekawsze jednak są miejsca, w których czarnoleski twórca przejmując sformułowania poetyckie Rymszy, będącego wszak dużo słabszym artystą słowa:

Żał mu barzo, boi się, aby nie zbył Pskowa,
Tam wielki strach, gdzie mieszkał, aż go boli głowa.
(*Deketeros*, XXI 69–70)

Teraz się o Psków bojał, Psków mu w głowie cwałował,
Widząc, że wszystko stracił, gdyby Pskowa stradał.
(*Jezda*, w. 189–190)

Tegoż dnia wojsko mimo jezioro Łukoję
Szło, przez które prowadzi Dzwina wały swoje
(*Deketeros*, XI 25–26)

Tam mijając głębokie jezioro Łukoję,
Przez które ma pośrodkiem Dzwina ścieżki swoje
(*Jezda*, w. 209–210)

³⁰ Wskazano je w komentarzu do *Jezdy* opublikowanej w J. Kochanowskiego *Dzielałach wszystkich* (Wyd. Sejmowe. T. 7, cz. 1: *Poematy okolicznościowe: „Zgoda”, „Satyr albo Dziki mąż”, „Proporzec albo Hołd pruski”, „Epitalamijum na wesele Krzysztofa Radziwiłła i Katarzyny Ostrowskiej”, „Jezda do Moskwy”*. Oprac. R. Grześkowiak, B. Kreja, M. Szymański, I. Wiñarska-Górska. Warszawa 2025, s. 581–694).

W Drogoczowie kazał stać, dzień odpoczywając.
Na tym miejscu wychnawszy jak koniom, tak sobie
(*Deketeros*, XI 60 – XII 1)

W Drogaczowieś odpoczął i koniom, i sobie
(*Jezda*, w. 217)

Smało też Piecihorec przywiódł Tatarzyna
Szesniakiem nazwanego i z nim bojarzyna.
(*Deketeros*, XVII 31–32)

Szmała też przypomnię, który Tatarzyna
Sześniaka i drugiego bojarskiego syna
Tamże przywiódł do ciebie [...].
(*Jezda*, w. 327–329)

Rozkazawszy, aby szli k Ilemienie rzece,
[.]
Nad tą rzeką była wieś takimże przezwiskiem.
(*Deketeros*, XX 35–37)

Nazajutrz Ilemiena rzeka cię witała,
A ta i wsi tamesznej imię swoje dała.
(*Jezda*, w. 369–370)

Wskazane zależności, dotyczące nie tylko warstwy informacyjnej, ale nierzadko też sposobu ich opracowania poetyckiego, nie pozostawiają wątpliwości, że pisząc *Jezdę*, Kochanowski nie korzystał bynajmniej z diariuszowych notatek Rymszy, lecz miał dostęp do manuskryptu *Dziesięćrocznej powieści*. Tym samym ziszczał pragnienie Rymszy, by jego praca literacka lepszym niż on poetom dostarczyła inspiracji i wiarygodnych informacji na temat dokonani militarnych „Pioruna”:

A iżem od początku hetmaństwa Właszej] Książęcej] M[ilości] to moje pisanie zaczął, dlatego
to uczynił, abym gotową materyją i ucieszną pobudkę lepszym i polorowańszym dowścipom i rozumom
ludzkim zostawił, którzy by ozdobnymi słowy zacne a poważne Właszej] Książęcej] M[ilości] sprawy
potomstwu na wieczne czasy ku pochvale Wiel[kiego] Księż[wa] Litew[skiego] i Rze[czy] Posp[olitej]
dobremu na piśmie podali³¹.

Wykazana zależność od poematu Rymszy pozwala bliżej określić czas powstania dzieła Kochanowskiego. Tytuł druku informuje, że był to r. 1583: *Jezda do Moskwy i posługi [...] ojczyźnie swej i panom swym czynione [...] Krzysztofa Radziwiłła [...] prawdziwie opisane przez Jana Kochanowskiego z Czarnolasu roku od Narodzenia Pańskiego 1583*³². Czas ów można obecnie doprecyzować: *Jezda* komponowana była po Świętach Wielkanocnych tego roku. Niewykluczone, że to właśnie manuskrypt *Deketeros*, ofiarowany przez Rymszę patronowi, natchnął Radziwiłła, by stworzenie dzieła o podobnej tematyce zlecić poecie, którego talent lepiej przysłużyłby się rozślawieniu książęcego imienia³³. Oczywiście wyborem był Kocha-

³¹ Rym s z a, *op. cit.*, k. B₄r.

³² Brak podstaw, by kwestionować informację z karty tytułowej, jak swego czasu bez uzasadnienia próbował zrobić J. Pelc (*Kochanowski. Szczyt renesansu w literaturze polskiej*. Wyd. 3, uzup. i popr. Warszawa 2001, s. 132): „Wydana w roku 1583 [...], a napisana może rok wcześniej *Jezda do Moskwy* [...]”.

³³ Hipotezę taką sformułował Kawalo u (*op. cit.*, s. 49): „Widocznie Krzysztof Radziwiłł nie był zainteresowany poematem swojego »skromnego sługi« Andrzeja Rymszy, postawiwszy na znane nazwisko poety z Czarnolasu. [...] Możemy zatem sądzić, że wydanie własnym kosztem *Dziesięć-*

nowski, który sprawdził się wcześniej, w latach 1575–1578 na zamówienie „Pioruna” komponując teksty okolicznościowe o zróżnicowanej tematyce i tonacji³⁴. Tłumaczyłoby to również, czemu książę nie był zainteresowany drukiem *Dziesięć-roczej powieści*, ukazała się ona bowiem dopiero dwa lata później, i to sumptem autora. Choć talentu poetyckiego swego żołnierza Radziwiłł zbyt nie cenił, w pełni doceniał walory informacyjne jego dzieła, skoro manuskrypt dostarczył Kochanowskiemu, by ten mógł czerpać dane dotyczące wyczynów militarnych „Pioruna” niejako z pierwszej ręki³⁵.

Prawdopodobnie, jak przypuszczała Paulina Buchwald-Pelcowa – *Jezda* została zamówiona pod koniec pierwszego półrocza 1583. Badaczka zakładała bowiem, że „Piorun” zlecił napisanie poematu Kochanowskiemu, gdy książę i poeta spotkali się w Krakowie na weselu Jana Zamoyskiego i królewskiej bratanicy, Gryzeldy Batorówny³⁶, które rozpoczęło się 12 VI 1583, a związane z nim uroczystości trwały dwa tygodnie³⁷. Kłopot z tą hipotezą taki, że choć mamy pewność, iż w uroczystościach ślubnych brał udział Krzysztof Radziwiłł, który w imieniu młodej pary dziękował za prezenty ślubne, to nie wiemy, czy był na nich autor *Trenów*³⁸. Książę pozostał w Krakowie do końca czerwca, przy okazji pobytu w stolicy zała-

roczej powieści było plonem twórczych ambicji Rymszy, nie zaś wynikiem niezadowolenia mecenasa z poematu Kochanowskiego, jak uważał Alojzy Sajkowski”.

³⁴ J. Kochanowski napisał: 1) genetliakon z okazji narodzin pierworodnego syna K. Radziwiłła, Mikołaja (ur. przed 2 XI 1575), który pt. *Matemu wielkiej nadzieje Radziwiłłowi!* opublikował w tomie *Fraszek* (Kraków 1584, s. 121–122 [III 65]); 2) funeralne utwory po śmierci pierwszej małżonki księcia, Anny z Sobków (zm. 15 I 1578), i ich dzieci – półtorarocznego Mikołaja (zm. przed 21 III 1577), 4,5-letniej Barbary (zm. I 1578) oraz dziecka poronionego na początku w 1578 r. (*Fragmenta*. Kraków 1590, s. 51–54); 3) epitalamium z okazji ślubu z kolejną żoną, Katarzyną z Ostrońskich (ślub 22 VII 1578; *Epitalamijum na wesele [...] Krzysztofa Radziwiłła [...] i [...] Katarzyny Ostrowskiej [...]*. Kraków 1584).

³⁵ Kolejność tworzenia poematów (Gradowski, Rymsza, Kochanowski) była więc odmienna niż kolejność ich wydawania. Chyba nieprzypadkowo S. Rysiński (zob. S. Rysinius, *De origine gentis Radiviliae syntagma: Christophorus Radzivil, huius nominis primus*. W: S. Rysinskis, *Trumpas pasakojimas apie garsiuosius švietausiojo didiko Biržų ir Dubingių kunigaikščio Kristupo Radvilos žygijus*. Parengė, iš lotynų kalbos vertė ir pratarė parašė S. Narbutas. Vilnius 2000, s. 223) spisany przez siebie życiorys Radziwiłła podsumował uwagę: „Kto by chciał więcej dowiedzieć się na temat księcia, niech przeczyta *Hodoeporicon Moschicum* Franciszka Gradowskiego, *Deketeros* Andrzeja Rymszy, *Jezdę do Moskwy* Krzysztofa Radziwiłła Jana Kochanowskiego i nasze komentarze do dziejów jego sławnych czynów” (*„Qui plura de hoc principe cognoscere velit legat Francisci Gradovii «Hodoeporicum Moschoviae», Andrae Rymszae «Dekaeteron», Ioannis Kochanovii «Christophori Radivilii imp(ress)ionem in Moschoviam» et nostros commentarios de rebus gestis illius»*).

³⁶ P. Buchwald-Pelcowa, *Dawne wydania dzieł Jana Kochanowskiego*. Warszawa 1993, s. 116–117.

³⁷ Zob. J. Kowalczyk, *Mars i Parys. Uroczystości triumfalne i weselne w Krakowie w 1583 r. W: W kręgu kultury dworu Jana Zamoyskiego*. Lublin 1980, s. 120–156, 292–298.

³⁸ Znamienitszych gości weselnych w swej relacji z uroczystości wymienił R. Heidenstein (*De nuptiis Illustrum Ioan[nis] de Zamoscio [...] ac Griseldis Bathorreae [...] ad [...] principem Georgium Fridericum Marchionem Brandenburgensem, in Prussia ducem, [...] epistola*. Cracoviae 1583, k. B₁v–B₃r, D₃v–D₄r), oczywiście nie wspominając średnio zamożnego szlachcica Kochanowskiego. Ale choć w zakończeniu wzmiankował dwa łacińskie utwory poety opublikowane w tym czasie w Krakowie, również przy tej okazji nie podał informacji, że autor był obecny na uroczystości, którą uświetniły druk i wykonanie wokalne jego dzieł.

twiając różne sprawy³⁹. Jedną z nich mogło być zamówienie panegirycznego poematu u Kochanowskiego. Przy czym hipoteza owa nie jest konieczna – skomponowanie dzieła opiewającego jego marsowe wyczyny książę równie łatwo zleciłby listownie lub przez posłańca. Niezależnie od tego, jak było faktycznie, Radziwiłł najwyraźniej nie dał poecie zbyt dużo czasu:

Poziom artystyczny *Jezdy*, ostatniego utworu Kochanowskiego, nie dowodzi jakiegos upadku czy odpływu talentu, ale jedynie pośpiechu. Z powtórzenia z niewielkimi zmianami dwudziestu wierszy z dawnego *Epitalamijum K. Radziwiłłowi* i wyjątkowych u Kochanowskiego niedokładnych rymów widać, że to rzecz pisana na kolanie⁴⁰.

Przesłanki te każą zakładać, że tekst *Jezdy* powstawał szybko, gdzieś między końcem kwietnia a drugą połową 1583 r., gdy opublikowała go oficyna Łazarzowa. W tym okresie Kochanowski z uwagą czytywał się w manuskrypcie *Dziesięćrocznej powieści wojennych spraw* pióra Andrzeja Rymczy.

Abstract

RADOSŁAW GRZEŚKOWIAK University of Gdańsk

ORCID: 0000-0002-6160-9982

**“GOTOWA MATEREJA [...] LEPSZYM I POLOROWAŃSZYM DOWŚCIPOM
[A READY MATERIAL [...] FOR BETTER AND MORE POLISHED WITS]” THE MOST
IMPORTANT SOURCE FOR JAN KOCHANOWSKI’S “JEZDA DO MOSKWY” (“INCURSION
INTO MUSCOVY”)**

As early as in the 19th c. attention was paid to the fact that the detailed portrayal of a sabotage expedition into the Grand Principality of Moscow led by Krzysztof Radziwiłł “Piorun” (“Lightning”) given by Jan Kochanowski in his *Jezda do Moskwy* (*Incursion into Muscovy*, 1583), both in the operation’s fact and data and the exhaustive description of troops’ itinerary, must have been based on a diary of the expedition’s member. Radosław Grześkowiak proves that the source text was Andrzej Rymczy’s manuscript *Deketeros akroama, to jest Dziesięćroczna powieść wojennych spraw [...] Krzysztofa Radziwiłła [...]* (*Deketeros akroama, that Is a Ten-Year Story about [...] Krzysztof Radziwiłł’s War Issues [...]*). Though the printed piece appeared only in 1585, its recording completed on April 10th, 1583. Krzysztof Radziwiłł, who ordered *Incursion* from Kochanowski, must have had this book at his disposal and it was him who provided the volume to the Polish poet. The dependency allows to specify the time of producing the poem: referring to the title page, it was composed in 1583; the latest information is more specific: between end-of-April and November 1583 to give the typographer, Jan Januszowski, time to publish the print in Cracow before the end of that year.

³⁹ Zob. P. Łabędź, *Od królewskiego faworyta do opozycjonisty. Działalność polityczna i wojskowa Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” (1547–1603)*. Warszawa 2025, s. 94.

⁴⁰ A. Fei, *Kochanowski polski i łaciński*. „Pamiętnik Literacki” 1935, z. 4, s. 322, przypis 1. Rymów przybliżonych zastępujących dokładne, o które Kochanowski tak zawsze dbał, jest w *Jezdzie* nadspodziewanie dużo: „plonu” – „domu” (w. 101–102); „podał” – „przyznał” (w. 131–132); „uczciwa” – „słyną” (w. 139–140); „dobrze” – „szczodrze” (w. 157–158); „wiodąc” – „bojąc” (w. 185–186); „cwałował” – „stradał” (w. 189–190); „szrodkiem” – „krotkiem” (w. 295–296).